

# Історико-правові розвідки

УДК 342.5.071(477+470+476)

## ФІНАНСИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ ПЕРЕД ПРИЙНЯТТЯМ ХРИСТИАНСТВА

### ФИНАНСЫ КИЕВСКОЙ РУСИ ДО ПРИНЯТИЯ ХРИСТИАНСТВА

#### FINANCE OF KIEVAN RUS' BEFORE THE ADOPTION OF CHRISTIANITY

#### **Настюк А. А.**

Канд. юрид. наук, доцент кафедри конституційного, адміністративного та господарського права Академії праці, соціальних відносин і туризму

#### **Настюк А. А.**

Канд. юрид. наук, доцент кафедри конституційного, адміністративного і господарського права Академії праці, соціальних відносин і туризму

#### **Nastyuk A. A.**

PhD in Law, Associate Professor, Department of Constitutional, Administrative and Economic Law, Academy of Labour, Social Relations and Tourism

#### **Анотація**

*У статті проаналізовано постійні та непостійні джерела накопичення фінансів князівської влади у період дохристиянської Русі. Подано характеристики заходів князівської влади з наповнення скарбниці держави як комплексу дій, спрямованих на нагромадження матеріальних благ для майбутньої їх реалізації у своїх цілях*

*Виділено наступні способи нагромадження прибутків князів: відкуп, трофеї, данина, які ґрунтувались на виразному розподілі ресурсів між сторонами й мали визначену процедуру. Стягнення, збирання трофеїв мало на меті не тільки накопичення княжої казни, а й грошовий розрахунок з військом, яке брало участь у поході. При дослідженні відкupu виокремлено такий аспект, як гарантованість у разі успіху походу, одноразової допомоги сім'ї загиблого воїна. Визначено, що характерною ознакою джерел накопичення казни є те, що всі вони пов'язані з військовою справою.*

**Ключові слова:** Київська Русь, полюддя, Візантійська імперія, данина, великий князь.

#### **Аннотация**

*В статье проанализированы постоянные и непостоянные источники накопления финансов княжеской власти в период дохристианской Руси. Дано определение мер княжеской власти по наполнению казны государства как комплекса действий, направленных на накопление материальных благ для будущего их использования в собственных целях.*

*Выделены следующие способы накопления доходов князей: откуп, трофеи, дань, которые основывались на четком распределении ресурсов между сторонами и имели определенную процедуру. Взыскание, сбор трофеев имели целью не только пополнения княжеской казны, но и денежный расчет с войсками, участвовавшими в походе. При исследовании откупа выделен такой аспект, как гарантиро-*

ванность в случае успеха похода, единовременного пособия семье погибшего воина. Выявлено, что характерным признаком источников накопления казны является то, что все они связаны с военным делом.

**Ключевые слова:** Киевская Русь, полюдь, Византийская империя, дань, великий князь.

### Abstract

The paper overviews the main finance sources of princely power in the times of the pre-Christian Rus'. The measures used by the princely power to fill the treasury aimed at the accumulation of material assets for future use for princes' own purposes are characterized.

We have identified the following methods of princes' income: pay offs, trophies, tributes. Chronicle term «tribute» has a much broader meaning than the systematic payments under agreements. Tributes, pay off, as well as trophies were characterized by a clear distribution of resources between the parties and had a certain procedure. Taking trophies was intended not only to fill the princely treasury, but also to pay the troops who participated in the campaign. During the study of pay offs we learned about the warranty to receive a lump sum to the family of a deceased soldier in the amount of pay off per one soldier after a successful campaign. It was revealed that a characteristic feature of the sources of accumulation of the Treasury is that they are all connected with military affairs.

**Key words:** Kievan Rus, Byzantine Empire, tribute, the Grand Duke.

**Постановка проблеми.** Аналіз процесу накопичення багатств князівської влади дає змогу простежити за еволюцією розвитку інституту глави держави та зрозуміти, яку роль відігравали фінанси у той період. Глибше вивчення джерел наповнення казни у дохристиянській Русі дозволяє знайти відповідь на питання, чи здійснювався цей процес хаотично, або ж мав виразні правила і порядок.

Обмеженням дослідження можна вважати недостатню джерельну базу, адже літописні дані навряд чи можна розглядати як об'єктивні, бо ці документи описують діяльність князів під кутом релігійної пропаганди. З огляду на це, у нашому дослідженні аналізувалися лише літописні факти, а от оцінки літописців до уваги не бралися.

#### Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Фінансова діяльність князів була досліджена багатьма вченими, зокрема: Б. А. Рибаківим, П. П. Толочко, І. Я. Фрояновим. Наразі дослідження Б. А. Рибаківича стосовно процесу полюддя можна охарактеризувати як фундаментальне. Водночас залишається чимало питань, пов'язаних із наповненням княжої скарбниці, фінансовими ресурсами князів, які потребують відповідей.

**Метою статті є** характеристика основних джерел накопичення фінансів князівської влади у період Дохристиянської Русі. Це дасть нам змогу з'ясувати, як відбувався процес накопичення княжої казни, які заходи вживалися князями для поповнення скарбниці.

У цій статті під заходами князівської влади для наповнення казни мається на увазі комплекс

дій, спрямований на наповнення князівської казни матеріальними благами для майбутньої їх реалізації у своїх цілях.

**Виклад основного матеріалу.** Згідно з давньоруськими літописами, існувало кілька джерел накопичення казни. Ці джерела можна поділити на непостійні та постійні.

Після прибуття 907 р. Олега до Константинополя для ведення військових дій проти Візантійської імперії остання вирішила відкупитися від руських військ і тому заплатила великий викуп. У літописах міститься згадка, що візантійці заплатили 12 грн. за човен [1, с. 19–20]. Такий спосіб відкупу від русів грішми, сума яких безпосередньо залежала від кількості вояків, використовувалася не вперше. Під час війни Візантії з князем Ігорем, коли останній зібрав велике військо і вирушив у похід, візантійці вирішили відкупитися і дали чималий відкуп, після чого руси відступили, а згодом уклали мир [2, с. 24]. У цих відомостях літописець не зазначив, що візантійці сплатили данину залежно від кількості війська, але у нас є підстави вважати, що візантійці сплачували саме так. Це приклад був не поодиноким.

Під час війни Візантії з князем Святославом вони теж намагалися відкупитися від нього грішми. Під час домовленостей візантійці поцікавились, скільки вояків у Святослава, щоб за їх кількістю видати данину. Для більшої об'єктивності слід наголосити, що візантійці не пішли на договір з Руссю і розпочали військові дії. Взагалі, можна припустити, що метою переговорів була спроба дізнатися, якими військовими силами

володів Святослав. Але він виграв цю військову кампанію і візантійці сплатили данину не тільки за живих вояків, а й за мертвих, оскільки Святослав перед початком бойових дій вказав, що у нього 20 тис. воїнів, то візантійці були змушені зрештою виплатити кошти саме на таку кількість вояків, оскільки вони платили не тільки тим, хто вижив, а й тим, хто загинув у цій кампанії [3, с. 30]. Для нас є актуальним питання, чи призначалися ці гроші військам, чи вони належали князю. На нашу думку, князь видавав ці кошти воїнам. Коли Ігор прийняв данину від візантійців, він наказав роздати її військам, саме так це повідомляється в літописі. Таке свідчення дає змогу припустити, що візантійці давали кошти на кількість війська. За договором Святослава після перемоги його над візантійцями (під час першої кампанії), кошти виплачувались не тільки за живих, а й за мертвих. Для нас цікавим є коментар, який дав літописець стосовно причини, за якою сплачували мертвим. Літописець вказав, що кошти мертвих воїнів підуть їх родам [4, с. 32–33]. Отже, якщо кошти пішли мертвим, то мали б заплатити й живим.

Згідно з цими даними, ми доходимо висновку, що кошти видавалися воїнам. Можна стверджувати, що таким способом князі розраховувалися зі своїм військом. Спочатку кошти йшли в казну до князя, з якої він віддавав їх воїнам як винагороду або плату за несення ними військової функції. На наш погляд, князь, коли збирав військо у похід, був змушений сплачувати їм винагороду за час перебування у війську. Тому візантійці і сплачували залежно від кількості воїнів, намагаючись цим самим покрити витрати руських князів. Розмірковуючи над викладеним, вважаємо, що коли руський князь зібрав військо і вклав у нього гроші, одним з найважливіших аргументів для укладення миру для ворожої держави була пропозиція повного покриття коштів на оплату війська свого ворога. Якщо б візантійці не покрили витрати руських князів, вони б продовжили війну до тих пір, доки вона не окупилася б у них сама. Але це питання потребує більш детального дослідження.

На нашу думку, деяка частина з наданих візантійцями коштів все ж таки залишалася у княжій казні. В арабських джерелах вказуються дані про те, що руси платять кожного року 1/10 здобичі своєму хакану (князю) [5, с. 48]. Отже, кожен воїн, який служить князю, має заплатити йому таку здобич. Під здобиччю ми розуміємо матеріальні блага, які отримали руси під

час військових експедицій. Отже, кошти, які виплатили візантійці руським воякам, можна назвати здобиччю. Тому 1/10 з виплат воїнам осідала у княжій казні. Припускаємо, що князь міг дозволити не брати із своїх дружинників цієї виплати, але це було його право. Ми не можемо точно довести, чи князь одразу забирав ці кошти, чи пізніше і не у таких розмірах. Оскільки арабське джерело зазначає, що 1/10 здобичі забиралася раз на рік, то, можливо, наприкінці року підраховували загальну кількість здобичі і саме з неї князь брав свою долю. Отже, кошти до князівської скарбниці відправляли з виплат військам (відкуп ворогів).

Але крім відкupu на військо був ще й відкуп на самого князя та його оточення. Якщо простий воїн і міг бути задоволений запропонованими візантійцями коштами, то для Великого князя та його оточення (Світлих князів, та «всякого княже» і бояр) цього було замало, адже не міг боярин отримати за похід таку саму суму здобичі, як простий воїн. Тому для них мали б зробити окремі виплати, які б задовольнили їх та замінили ворожість на милість.

У давньоруських літописах згадується, що Олег (на відміну від своїх дружинників) за свій похід на Константинополь заробив не 12 грн. на свій човен, а набагато більше і саме за розміри привезеної контрибуції отримав прізвисько «Віщій».

У літопису зафіксовано, що Олег привіз багату здобич, а саме – багато золота та воволоки, і за це кияни дали йому таке прізвисько. На те, що воно є образливим, вказує і літописець. Люди, які так називали князя, вважалися невігласами [3, с. 13]. Олег отримав своє прізвисько, бо привіз чимало здобичі з Візантії, а це означає, що візантійці щедро з ним розраховалися.

Ми маємо пояснення, звідки в Олега взялась багата здобич. По-перше, Олег отримав кошти, взявши 1/10 частину від воїнів. По-друге, з ним розраховувалися окремо, і, можливо, саме те, що надали йому візантійці, надихнуло його на проведення переговорів щодо припинення військових дій.

На те, що візантійці персональними дарами задобрювали руських князів, вказують переговори візантійців 971 р. зі Святославом. Візантійці, намагаючись задобрити Святослава, вислали йому «злато та воволоки», але молодий князь роздав це багатство своїм дружинникам. Після цього візантійці вислали йому дорогу зброю, і саме цей подарунок сподобався Святославу, який почав вести переговори про мир [6, с. 21]. Як бачимо, у цій

відомості знову фігурують «злато та поволоки», які Олег привіз до Києва і від яких відмовився Святослав. Але Святослав не відмовився від дорогої зброї і саме після прийняття ним подарунку розпочав переговори. Можливо, і Олег відвів війська від Константинополя та розпочав переговори з візантійцями після отримання від них «подарунку».

Звісно, ці кошти йшли в княжу казну і, можливо, приносили державі велику користь. Це джерело наповнення княжої казни дуже нагадує хабара, але ми будемо називати його княжим відкупом.

На те, що не тільки князю перепадали подарунки від візантійців, вказують переговори візантійців з Ігорем. Літописець повідомляє, що князь, для того, щоб прийняти рішення про продовження війни або укладення миру, звернувся до дружини, і дружина підтримала пропозицію про мир, аргументуючи, що візантійці добре їм заплатили, і що немає гарантії, що вони переможуть у цій кампанії [1, с. 25].

Можна припустити, що під дружиною князь мав своїх наближених соратників, а це означає, що вони отримали чималі подарунки від візантійців. Навіть тоді, коли літописець розумів під дружиною все військо, воеводи без подарунків від візантійців певно б походу не припинили. Щодо того, чому князь виніс рішення про подальшу долю походу на огляд своєї дружини, може бути кілька причин. Одна з них полягає у тому, що князя не задовольнили, або, навпаки, задовольнили подарунки візантійців, але він не мав на той час такого авторитету, щоб самому прийняти таке рішення. Отже, і при цих домовленостях князь отримав відкуп, за рахунок якого зміг поповнити казну. Ще одним аргументом на користь думки, що при домовленості з візантійцями Ігор з відкupu ділився з дружинниками, слугують такі літописні дані. У літописі вказано, що візантійці пропонували Ігорю відкуп у більшому розмірі, ніж він був виплачений свого часу Олегу. А як відомо, у договорі Олега з Візантією фігурує інформація, що відкуп залежав від кількості війська, на яке він виплачувався [2, с. 39]. Ймовірно, що руські князі збільшували кількість своїх військ з метою отримання більшого відкupu на воїна. Доказом цієї думки можуть слугувати відомості про війну Святослава з Візантією. У цьому конфлікті, коли візантійці запропонували Святославу назвати точну кількість його війська, він, замість того, щоб вказати, що у нього 10 тис. вояків, обдурив їх і повідомив, що має 20 тис.

[6, с. 21]. Ми можемо припустити, що князь різницю у коштах присвоював казні, а це, в свою чергу, набагато збільшує суму прибутків, отриманих князями під час відкupu.

Отже, першим видом наповнення князівської казни ми називаємо відкуп. Він, у свою чергу, поділяється на військовий відкуп, який полягає у виплаті ворогом кожному дружиннику «домовлених» коштів, з яких князь отримує 1/10. Інший вид відкupu ми назвали княжим, який полягає у персональній виплаті ворогом коштів князю. Крім того, ми дійшли висновку, що керівному складу війська також платили персонально. Можливо, перераховані вище відкupi здійснювалися комплексно, тобто спочатку сплачувалися князю, потім військовому керівництву і зрештою – простим воякам.

Наступне джерело наповнення князівської казни також пов'язано з веденням військових дій. Якщо при перших видах надходження прибутку до казни князі отримували кошти за рахунок домовленостей з ворогом, то наступний вид використовувався тоді, коли домовленостей не було досягнуто, або сторони не змогли домовитися. За цих обставин військо силою захоплювало ворожі матеріальні блага. На нашу думку, тоді розподіл трофеїв відбувався не за таким принципом, як при відкупі. А це означає, що і до казни кошти йшли за іншим принципом.

Завдяки літописним даним, до нас дійшли описані літописцями події, які стосуються розподілу данини. Після вбивства древлянами руського князя Ігоря між Руссю та древлянами спалахнула війна. Вона закінчилася перемогою Русі та розоренням Древлянської землі. У літописі вказано, що після перемоги руси поділили данину – 2/3 відправилось до Києва, а 1/3 – до Вишгорода. Літописець пояснює відправлення данини до Вишгорода тим, що це місто було княгині Ольги [1, с. 30]. З отриманих даних ми дійшли висновку, що княгиня Ольга, яка очолила військо у боротьбі проти древлян, забирала собі 1/3 данини. Але нам потрібно з'ясувати, що літописець вважав під словом «данина». Під даниною ми розуміємо систематичну (раз на рік) виплату підлеглого племінного союзу визначених коштів на користь племінного союзу, що домінує. Але літописець, на нашу думку, не робив різниці між даниною та відкупом, або, наприклад, трофеями.

Ми можемо це довести, досліджуючи Радзевіловський літопис. Під час походу Олега на Константинополь було підписано договір. Якщо

дослідити його зміст щодо зобов'язань Візантії, то у ньому не було використано слово «дань». На нашу думку, літописець розумів, що наданий візантійцями відкуп не можна назвати даниною. Але у тому ж літописі, коли йде повідомлення про похід Ігоря (наступника Олега), є інформація, що літописець не вказував різниці і відкуп візантійців від Олега вважав даниною [1, с. 25].

У літописі зазначено, що візантійці, дізнавшись про виступ Ігоря з великим військом на Візантію, послали посольство з метою переконати русів у недоцільності цієї війни. Як один з головних аргументів припинення конфлікту, візантійці пропонували (як повідомляє літописець) сплатити данину, притому в більшому розмірі, ніж вони сплатили свого часу Олегові. Літописець доводив, що візантійці сплатили Олегу данину, але в договорі Олега з Візантією немає жодних відомостей щодо того, що візантійці були змушені систематично (наприклад, кожного року) сплачувати русам данину.

Наступне джерело накопичення казни має постійний характер і здійснюється систематично. Аналізуючи військові дії Олега проти древлян, сіверян та інших племінних союзів, ми простежуємо, що всім племенам було встановлено данину. В нас є підстави вважати, що ці стягнення мали систематичний характер. Костянтин Багрянородний стверджував, що руси кожного року робили об'їзд підконтрольних племінних союзів з метою збирання данини. Цей об'їзд він називав процес полюддя [7, с. 71]. Ці свідчення доводять, що данина, яку накладали руські князі на підкорені племінні союзи, функціонувала систематично.

На нашу думку, данина була одним з найважливіших джерел накопичення князівської скарбниці. Руські князі завжди намагалися тримати під контролем племена, які оточували їх, з метою накопичення стратегічного ресурсу. Коли племена переставали платити данину, проти них

застосовувалася сила. Наприклад, князь Ігор застосував силу проти древлян, коли вони не виплатили йому данину після смерті князя Олега [8, с. 81; 9, с. 42].

Данина сплачувалася племенами тими багатствами, які були необхідні русам. Ресурси, які збирали руси, мали для них цінність як товар, який можна продати за кордоном. Сам ресурс навряд чи представляв для них цінність. Так як ці ресурси збиралися у великому розмірі, це означає, що дефіцитом він не був, а тому навряд чи його ціна на місці була високою, але коли цей ресурс відвезти в місце, де цей товар є дефіцитом, то за нього можна отримати великі прибутки.

**Висновки.** Аналіз джерел накопичення княжої казни у дохристиянський час дозволяє виділити наступні способи нагромадження прибутків князів: відкуп, трофеї, данина. З вище викладеного матеріалу ми дійшли думки, що літописець, описуючи дохристиянську Русь, не розмежовував такі категорії як данина, відкуп і трофеї. Літописний термін «данина» має набагато ширше поняття, ніж систематичні виплати матеріальних благ за домовленостями. Стягнення, відкуп, як і збирання трофеїв, проводилися за чітким розподілом ресурсів між сторонами та мали визначену процедуру. Стягнення мало на меті не тільки накопичення княжої казни, а й грошовий розрахунок з військами, які брали участь у поході. Цікаво те, що при дослідженні відкupu, ми дізналися про такий аспект, як гарантованість, у разі успіху походу, одноразової допомоги сім'ї загиблого воїна у сумі відкupu, який припадає на одного вояка. Характерною ознакою джерел накопичення казни є те, що всі вони пов'язані з військовою справою і головну роль у цих процесах відіграє військо. Отже, фінансова діяльність князівської влади тісно пов'язана з військовою функцією, принаймні у дохристиянський період.

## Перелік літератури та джерел інформації

1. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивиловская летопись. – Л.: Наука, 1989. – Т. 38. – 177 с.
2. Татищев В. Н. История Российская / В. Н. Татищев. – М.: Срмак, 2005. – Т.2. – 735 с.
3. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи.– СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1846. – Т.1. – 267 с.
4. Карамзин Н. М. Об истории государства Росийского / Н. М. Карамзин.– М.: Просвещение, 1990. – 384 с.
5. Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX-XIII ст. / И. Я. Фроянов. – М.: Высшая школа, 1970. – 261 с.
6. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Устюжские и вологодские летописи XVI-XVIII вв.– Л.: Наука. 1982. – Т. 38. – 228 с.
7. Рибакoв Б. А. Мир истории / Б. А. Рибакoв. – М.: Молодая гвардия, 1984. – 351 с.

8. Карамзин Н. М. Предания веков. Сказания, легенды, рассказы из «Истории государства Российского» / Н. М. Карамзин. – М.: Правда, 1988. – 766 с.
9. Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории / Толочко П. П. – К.: Наукова думка, 1987. – 250 с.

*Матеріал надійшов 27.09.2016 р.*